

В. О. Петрашенко

ЗАПОВІДНИКИ КАНІВЩИНИ ОЧИМА АРХЕОЛОГА

У статті розглядаються заповідники Канівщини. Подається характеристика заповідних зон, їх природного середовища та археологічних пам'яток, а також порушується питання програми охорони та збереження природи та ландшафту.

Ключові слова: географічна зона, слов'яни, природне середовище, історичний ландшафт, Канівщина, феодалні замки, природа.

Останнім часом у науковому середовищі все частіше порушується питання необхідності збереження ландшафту як цілісної природно-культурної системи і ціннісної категорії, без якої людина не може відчувати себе гармонійною особистістю, здоровою духовно і фізично. Зрозуміло, що на духовний розвиток людини впливає багато факторів: мова, система цінностей, вироблена суспільством, релігія, мистецтво, але ці впливи опосередковані і доступні кожній особистості далеко не в рівній мірі. Природне ж середовище сприймається кожною людиною незалежно від того, усвідомлює вона естетику оточуючої природи чи ні; воно значною мірою впливає на підсвідомість, створюючи настрій людини, її життєвий тонус, психічний стан, формуючи зрештою ментальність народу, що тут проживає.

З прадавніх часів слов'яни селились в певних місцях, як правило, на межі різних географічних зон, — там, де існувало найбільше ландшафтне різноманіття. Саме ці географічні фактори сприяли її фізичному виживанню. Поступово змінюючи навколишній краєвид і змінюючись сама, людина створювала історичний ландшафт, де поряд з природними рисами співіснують і історико-культурні, які стають невід'ємним елементом ландшафту. Саме на такому розумінні ландшафту, його

охороні і збереженні наполягають археологи, які добре усвідомлюють цінність не лише культурного шару давнього поселення, а й оточуючого середовища, в якому проживала давня людина.

Інтегроване розуміння ландшафтної проблеми знаходить все більше прибічників як в середовищі природників, так і гуманітаріїв, що знайшло відображення в Європейській ландшафтній конвенції, яка розробляється Радою Європи (Гродзинський, Шищенко 1998, с. 3—8).

Звичайно в умовах тотальної індустріалізації, розростання міст, широкомасштабних меліораційних робіт і будівництва штучних морів і супроводжуваних різних ГАЕС, ТЕЦ і атомних електростанцій, природне середовище дуже важко, часом просто неможливо, зберегти.

Проте навіть в центрі України, на щастя, збереглися невеликі острівки такої благословенної землі, і саме про них йтиме мова у цій статті. До таких регіонів відноситься Канівське Придніпров'я, унікальність якого як природного явища постійно породжувала в науковому середовищі ідеї про створення тут заповідників, заказників, національних парків.

Зокрема, концепція національного парку «Канівські гори» була сформована співробітниками Інституту геологічних наук АН УРСР на науково-практичній конференції «Використання, охорона і меліорація природного комплексу Канівське Придніпров'я» (1980 р.), а також у розробці «Геологічні та структурно-геоморфологічні критерії попередження катастрофічних явищ у районі канівських дислокацій» (срібна медаль ВДНГ СРСР 1982 р.) і на республіканському семінарі «Участь громадськості в

справі охорони надр і геологічних пам'яток» (м. Черкаси, 1984). В цей же період 80-х років розпочалась робота по створенню заповідних територій з археологічними об'єктами. Саме Канівщина поєднує в собі як пам'ятки природи, уособленням якої виступає канівська дислокація — «гірська країна в мініатюрі», так і пам'ятки історії, в першу чергу, археологічні об'єкти.

Канівський район Черкаської обл. належить до найбільш багатих на пам'ятки археології та історії регіонів України. Тут зосереджені місцезнаходження майже всіх провідних археологічних культур від стародавнього кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Саме на Канівщині знаходиться всесвітньо відома пізньопалеолітична стоянка в с. Межиріч із залишками житла, збудованого 10—12 тис. років тому, на Канівщині виявлено близько 20 поселень трипільської культури (середній етап) першої половини III тис. до н. е. Деякі з них розкопувались широкою площею. Це поселення в с. Пекарі, Ігнатенкова гора і ур. Хатище поблизу Григорівки. Досить добре вивчені на Канівщині пам'ятки доби бронзи, завдяки багаторічним роботам кафедри археології КДУ під керівництвом М.М. Бондаря (Бондарь 1974). Зокрема, досліджувались могильники середньодніпровської культури кінця III — початку II тис. до н. е. поблизу сіл Казарівка і Грищинці. Починаючи з 1957 р., Канівська експедиція Київського університету провела на Канівщині розкопки поселень в ур. Ісковщина, біля півніжжя Великого скіфського городища, в с. Пекарі.

Не менш вагомими для наукового дослідження та історії краю є скіфські поселення. Вони представлені городищами, поселеннями, земляними валами і ровами, курганними могильниками. Особливе місце серед цих пам'яток посідає Трахтемирівське городище площею більше 500 га, частково досліджене Г.Т. Ковпаненко, яка розкопала площу близько 8500 тис. м². Серед досліджених курганів виділяються могили знаті, в яких зустрічається зброя, предмети кінської зброї, посуд, прикраси.

Територія Канівщини в ранньослов'янський час була місцем активного розселення слов'ян. Про це говорять знахідки скарбів так званого антського періоду V—VI ст. н. е. Саме спираючись на ці знахідки, Б.О. Рибаків вважав Канівщину центром антів-русів. Серед пам'яток ранньослов'янської доби виділяються городища і могильники зарубинецької культури, які ланцюгом тягнуться уздовж усього канівського узбережжя. Серед них широкою площею досліджені Є.В. Максимовим городища Пилипенкова гора, Монастирок і могильник Дідів Шпиль. На Канівщині виявлено близько 20 поселень черняхівської культури, останнім часом досліджено могильник і в самому Каневі.

Напередодні утворення Давньоруської держави Канівщина була густо заселеним районом, поселення VII—IX ст. відомі як в самому Каневі, так і вздовж всього канівського узбережжя. Це, в першу чергу, Канівське поселення полян і городище Монастирок, матеріали розкопок яких опубліковані в монографіях (Мезенцева 1965; Максимов, Петрашенко 1988).

У давньоруський період Канівське Подніпров'я разом з Переяславщиною стають буферною зоною між кочовими племенами Степу і землеробським населенням Русі. Справжнього розквіту набувають міста-фортеці і феодалні замки, розташовані на Дніпрі: Канів, Княжа гора, Заруб і інші. Археологічні розкопки давньоруських пам'яток, особливо Княжої гори, поселень поблизу с. Григорівка дали великий матеріал, що дозволяє повністю реконструювати цей історичний період Канівщини. Частина давньоруських пам'яток найбільша серед старожитностей інших періодів. Про розквіт життя і бурхливий ріст міст свідчать знахідки скарбів давньоруського часу. З Канівського району відомо 24 скарби, з них 12 знайдено на Княжій горі. Вони складаються в основному з жіночих прикрас, виготовлених із золота та срібла (шийні гривні, браслети, скроневі кільця, персні, місяцеподібні підвіски).

Найменш дослідженими виявились пізньосередньовічні пам'ятки регіону, хоч, їх значення для історії краю важко переоцінити. Зокрема, серйозного археологічного вивчення вимагає середньовічний Канів, де фактично зовсім не проводились розкопки цього періоду.

В зв'язку із зміною земельної власності в Україні особливої ваги набуває паспортизація і облік пам'яток археології. Завдяки багаторічним науковим дослідженням по Канівському району зібрана інформація про близько 160 місцезнаходжень археологічних пам'яток. Правда, якість цієї інформації неоднорідна, оскільки суцільне обстеження було проведене у 90-х роках лише на території Трахтемирівського заповідника, де виявлено і картографовано близько 70 пам'яток.

Саме тому Інститут археології разом з Українським товариством охорони пам'яток історії і культури ще у 80-ті роки почав опікуватись проблемою збереження і охорони археологічної спадщини Трахтемирівського заповідника. З ініціативи Є.В. Максимова у 1986 р. була створена заповідна територія «Трахтемирів», що охоплювала землі навколо колишніх сіл Трахтемирова, Зарубинців, Монастирка, з нашою ініціативи до цієї території приєднали околиці села Бучак, де зосереджені багатошарові пам'ятки різних епох.

У 90-і роки розпочато роботу по перетворенню цієї заповідної території у ландшафтно-історичний (археологічний) заповідник.

Влітку 1994 р. був підписаний Указ Кабінету Міністрів України про створення історико-

культурного заповідника «Трахтемирів» обласного підпорядкування. Діяльність по його створенню досі триває, заповідник народжується в муках, що цілком зрозуміло з огляду на економічну кризу і неузгодженість дій владних структур та відсутність розробленої правової бази. Але це тема окремої непростой розмови, саме в процесі розробки основних критеріїв у розбудові заповідника виникла необхідність ще раз наголосити на нерозривності ландшафту і пам'яток археології як цілісної структури. Саме Трахтемирівський заповідник ідеально підходить для еталонної реалізації цієї ідеї. Адже села, що існували на побережжі, виселені, і це дає можливість відновити історичний ландшафт цієї території, принаймні киево-руської пори, пам'ятки якої найбільш густо зосереджені на узбережжі. Це чотири давньоруські фортеці, серед яких чільне місце займає літописний Заруб, давні могильники, ціла низка поселень, розташованих на плато і на нижніх терасах Дніпра.

Надзвичайно цікава історія сіл заповідника. Село Монастирок походить від православного Успенського Зарубського монастиря, що виник ще в XI ст. Після XIII ст. монастир був деякий час занедбаний, але десь з кінця XV ст. почав відроджуватись вже під новою назвою Трахтемирівського. Поселення біля монастиря виникло близько XVII ст. Зарубський монастир був досить значним культурно-релігійним центром, з боку Дніпра він мав штучні укріплення у вигляді рову та валу. В XI—XII ст. тут функціонувало два кам'яні храми, прикрашені фресковим розписом та полив'яними плитками. В храмах та навколо них здійснювали поховання визначних церковних та цивільних осіб, археологами знайдені шиферні саркофаги давньоруського часу. На захід від монастиря розміщувались печери, з яких, напевне, і почалось монастирське життя. Про існування печер в XI—XIII ст. свідчить назва одного з давньоруських повчань, відомого по списку XIII ст, в якому згадуються зарубські печери. Про сам монастир повідомляється у літописах під 1147 р., коли київський князь Ізяслав Мстиславич запросив на посаду митрополита Зарубського монаха Кліма Смолятича, що мав славу книжника і філософа, рівного якому не було в Руській землі.

Після деякого занепаду у другій половині XIII—XV ст., коли зруйнувався кам'яний монастирський храм, монастир почав відроджуватись, але під новою назвою — Трахтемирівського.

Черкаський і Канівський староста Остафій Дашкевич одержав ці землі від держави і поклав початок відбудові наземного монастиря на початку XVI ст. Розквіт монастиря наступив у 1578 р. після рішення польського короля Стефана Баторія віддати його у власність запорозьким козакам. Монастир почав готувати ду-

ховні кадри для козацьких потреб. При ньому був організований шпиталь для старих і хворих запорожців. В кінці XVI — першій половині XVIII ст. монастир неодноразово переходив у власність від козаків до поляків, поки остаточно не був втрачений запорожцями.

Українське козацтво не змирилось з втратою Трахтемирова. Ще за часів Б. Хмельницького його повернення складало один з пунктів договору з поляками, затвердженого королем Яном Казиміром 1652 р. Після Гадяцької угоди Виговського у 1659 р. козацькі послы в сеймі Речі Посполитої знову просять затвердити Трахтемирів за козаками. Пам'ять про Трахтемирів, як козацьку столицю, збереглась і у XVIII ст., про що свідчить Трахтемирівська сотня у складі Переяславського полку 1781 р. Хоч саме містечко було на польській стороні Дніпра, а села сотні на лівій, російській.

По суті цей заповідник мав стати ландшафтно-археологічним, де однаковою мірою повинні оберігатись як пам'ятки археології, так і геології і природи в цілому.

Такий підхід наукового дослідження, охорони і використання пам'яток археології та геології вже реалізований нами в публікації (Петрашенко, Радзівіл, Куделя 1997). Проте виникла необхідність повернутись до цього питання, оскільки на землях заповідника організовано «заказник» по розведенню диких тварин на базі аграрно-екологічного товариства «Трахтемирів». Звичайно, спорудження вольєрів і проживання тут тварин не завдасть непоправної шкоди ландшафту — порівняно з будівництвом ігрових майданчиків або котеджів це, можливо, оптимальне вирішення використання заповідної території.

І все ж бути спокійним за майбутнє Трахтемирівської ділянки Подніпров'я ще рано. Хочеться наголосити на тій простій істині, що будь-яка господарська діяльність на канівських дислокаціях повинна супроводжуватись серйозними природо- і пам'яткоохоронними заходами. Ця робота завжди була недостатньою, можна сказати мінімальною, але в радянські часи все ж таки держава виділяла для цього кошти на збереження земельного фонду і на наукові цілі.

Новим розпорядникам цієї землі необхідно усвідомити відповідальність за весь комплекс проблем, що існують в канівському регіоні. І справа тут не лише в тому, що науковці не мають фінансової можливості проводити тут рятувально-охоронні роботи, проблема значно глибока. Вона лежить у сфері вищої духовної етики по відношенню до використання Землі.

Земля — це жива розумна «думаюча» істота, її можливості як будь-якої природної субстанції не безмежні. Не можна безкарно брати нічого, не даючи взамін, не відтворюючи її гармонійного існування. Діяльність людини на канівських дислокаціях нараховує тисячоліття, саме поед-

нання «волі Землі» і прагнень давньої людини, яка відчувала себе лише тимчасовим гостем на ній, створило тут своєрідну духовну атмосферу, де людина найбільш гостро відчуває естетичну досконалість живої природи і своє поєднання з нею.

Якщо літньої пори ви підете пішки Канівськими горами, то неодмінно відчуєте на собі цю силу очищення від усього невартисного, що нищить і робить хворою людину, ви переконаєтесь, що саме тут вічно живуть добро, істина і краса.

Тому нам необхідно з новою ідеологією і мораллю підходити до використання цього куточка нашої української землі. В основі цієї ідеології повинно стати правило гармонійного поєднання господарських потреб, збереження і по можливості реставрації пам'яток природи і археології. При вирішенні будь-яких складних питань, пріоритет повинен бути на боці збереження ландшафту і природи в цілісності.

А зберігати на території заповідника, не дивлячись на втрати долиної частини Дніпра, є що.

Гродзинський М.Д., Шищенко П.Г. Збереження та відтворення ландшафтного різноманіття в контексті сталого розвитку. — Заповідна справа в Україні. — 1998. — Т. 4. — Вип. 1. — С. 3—8.

Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Вища школа, 1974.

Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. — К.: Вид-во КДУ, 1965.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988.

Петрашенко В.О., Радзівіл А.Я., Куделя Ю.А. Програма наукового дослідження, охорони та використання пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — Вип. 1. — С. 99—105.

В. А. Петрашенко

ЗАПОВЕДНИКИ КАНІВЩИНЫ ГЛАЗАМИ АРХЕОЛОГА

В статье рассматриваются заповедники Каневщины. Дается характеристика заповедных зон, их естественной среды и археологических достопримечательностей, а также затрагивается вопрос программы охраны и сохранения природы и ландшафта.

V. O. Petraschenko

RESERVES OF KANIV REGION THROUGH THE EYES OF ARCHAEOLOGIST

The paper views Kaniv Region reserves. Author describes reserves restricted areas, archaeological places of interest. It is also raised a question about preservation of the environment, nature and landscapes.